

KESKAJA KRISTLUS JA PAGANLUS KAAMA-VJATKA JÕGIKONNAS

Leonid Makarov. Udmurtia, Iževsk

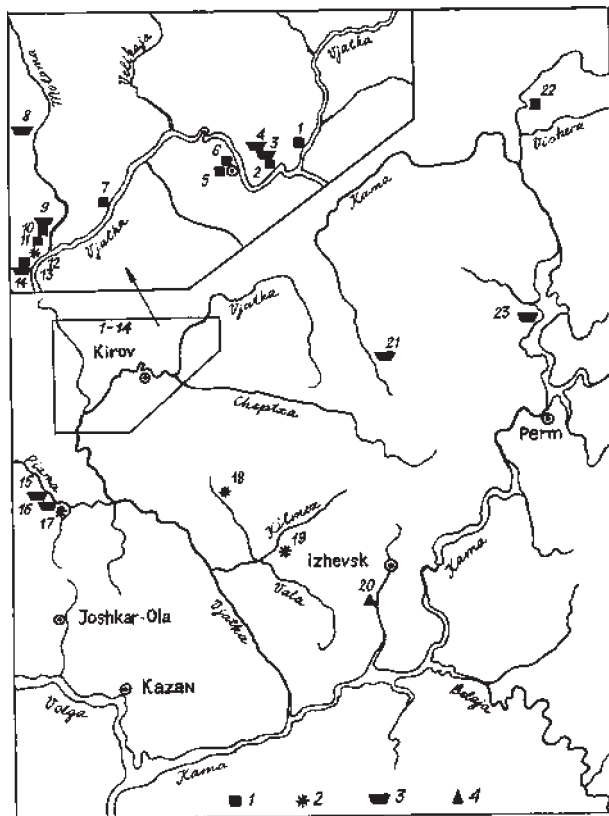
Kristluse ja paganluse vastastikused mõjud on keskaja Ida-Euroopa rahvastiku ideoloogiasfääris üks põhiprobleeme. 1917. aasta eelses historiograafias on seda probleemi uurinud I. Snegirjov, S. Solovjov, A. Afanasjev ja eriti N. Galkovski ning J. Anitškov.¹ Vene rahvakultuuri uurimisel on suur tähtsus D. Zelenini töödel, kus on hoolikalt analüüsitud rohkearvulisi teateid ajaloo, etnograafia, folkloori ja keeleteaduse valdkonnast.² Hiljem (eriti 30. aastatest alates, kui ideoloogia vallutas sõjakas ateism) oli objektiivsust taotlev huvitumine religiooni ajaloo probleemidest ebaprestiižne ja tihti ka ohtlik. Sellepärast kujunes nõukogude ajalooteaduses tähtsaks sündmuseks B. Rõbakovi monograafiade ilmumine 1980. aastatel.³ Vene õigeusu kiriku 1000-aastane juubel äratas erakordse huvi religiooni ajaloo vastu. Selle sündmuse kajastusena toimus 1988. aasta aprillis Tšeboksarõs teaduslik konverents.⁴

Kristluse vastuvõtmine paganliku Venemaa juhtivate ringkondade poolt oli ajaloo protsessi käigus ootuspärane, kuid ei toonud kaasa rahva entusiasmipuhangut. Sajandite vältel inimeste teadvusesse juurdunud paganlikud arusaamad taandusid üsna aeglaselt. XI-XIII sajandit peetakse kaksikusu perioodiks, mida iseloomustab õigeusu kiriku lepitamatu võitlus paganlike traditsioonidega. Kristlike dogmade ähmastumist soodustasid vanavene rahva kujunemisprotsessis ka etnilised välismõjud. Eriti puudutab see Volga-Okaa jõgedevahet ja Novgorodimaad, st Kaama-Vjatka jõgikonna vene kolonisatsiooniregioone.

Kroonikatest on teada, et Severnaja Dvinaa ja Petšoori jõgikonna soomeugri asurkond pidi andamit maksma Novgorodile, hiljem Rostov-Suzdali ja Moskva vürstiriikidele. Kaama-Vjatka jõgedevahe kuulus Kiievi vürstide andamikogumise piirkonda, millest kõneleb M. Lomonossovi teade vürst Svjatoslavi retkest "Okaale, Volgale ja Vjatkale" 964. aastal,⁵ samuti *vjada* rahva mainimine, kes "*bortnihatšu na knjazja Velikogo Volodimera*" (korjas mett suure vürsti Volodimeri jaoks) - silmas peetakse Vladimir Monomahhi.⁶ Sellest annavad tunnistust ka arheoloogia andmed.⁷ Seega oli selle regiooni elanikkonnal olemas teatav ettekujutus X-XIII sajandi muinasvene materiaalsest ja vaimsest kultuurist.

Regiooni asustamine algas Vjatka jõe keskjooksust, kuhu XII sajandi lõpus - XIII sajandi alguses siirdusid sloveenide, kriviitide ja vjatiitide järeltulijad, kes olid juba jõudnud ka küllaltki palju volgasoome antropoloogilise tüübi kultuuri elemente üle võtta.⁸ Mingi osa vene kolonisatsiooni süvenemise ja

õigeusu kiriku pealetungiga väljasurutud soomeugrilastest siirdub Volga-tagustele ja Alam-Kaama aladele, nagu teatab Kaasani kroonik⁹ ja tunnistavad arheoloogilised andmed.¹⁰ Saabujad astuvad kontakti siinsete aborigeenide - udmurtidega, kusjuures esialgu paratamatult puhkenud konfliktid asenduvad

Alam-Kaama piirkonna XII-XIX sajandi arheoloogiamälestised, mida artiklis mainitakse

1, 2 - asula, 3 - kalme, 4 - leiukoht.

1 - Podtšuršinskoje; 2 - Nikultšino; 3, 4 - Nikultšino II, I; 5 - Hlõnovi, 6 - Vjatka; 7 - Orlovi (Halturino); 8 - Spasski; 9, 10 - Šabalini; 11 - Hovrovki; 12 - Iskra; 13, 14 - Kotelnõi; 15 - Jemanajevo; 16 - Poksta; 17 - Poksta II; 18 - Kitšani; 19 - Balmini; 20 - Malopurginsk; 21 - Russinov; 22 - Iskor; 23 - Anjuškar.

üsna pea rahumeelse heanaaberliku kooseksisteerimisega. Viimane sai võimalikuks tänu kolonistide soome-ugri komponendile.¹¹ Regiooni süvenenud isoleeritus pärast Batu sissetungi aitas kaasa vene ja soomeugri eri rahvastikugruppide konsolideerumisele iseseisva Vjatkamaa piires. Erinevate allikate põhjal on võimalik jälgida etnostevaheliste kontaktide avaldumist selles piirkonnas, seda iseäranis vaimses sfääris.

Vjatkamaa, samuti Ülem-Kaama muinasvene mälestistes on leitud X-XII sajandi paganlike kultusesemeid. Näiteks on Vjatkal ja samuti ka Permi kubermangus veel XX sajandi alguses leitud pronksfiguure habeme ja mütsiga mehest. Mitmete uurijate arvates on tegemist Peruni kujutisega.¹² Nikultšinos on leitud rauast löigetega ovaalikujuuline ripats sissepaigutatud stiliseeritud antropomorfse figuuriga, mis meenutab põhjarahvaste taieseid.¹³ Vjatka linnusest pärit X-XII sajandi lusikakujuuline ripats, mida spetsialistid tõlgendavad kui toidukülluse, heaolu ja jõukuse sümbolit, on analoogiline muinasvene X-XII sajandi kurgaanide naisematuste leidudega. Peruni austamisega on seotud ka Nikultšinosist pärit kirveterataoline ripats.¹⁴ Peale selle on asulatest leitud loomahammastest amulette, millel on olnud kaitsefunktsioon. Kaitse- ja ravifunktsioon oli ka kivi- ja pronksiaja tulekivist nn "piksenooltel", mida on leitud Hlõnovi, Nikultšino ja Rodionovi asulates.¹⁵ Anjuškari XI-XII sajandi kalmest Ülem-Kaamal on ühest matusest leitud rohekaskollase glasuuriga savimuna.¹⁶ Samasugused tooted olid laialt levinud XI-XII sajandi Kiievi-Venemaal.¹⁷ Muna kui elu alge kultus seostus kevadiste tähtpäevadega, mille on endasse sulatanud ülestõusmispühad.¹⁸

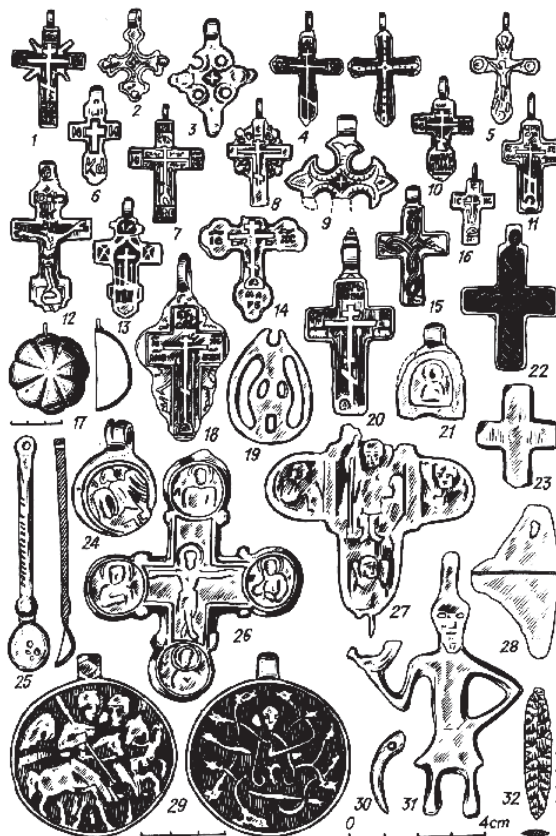
Ühesuguses valuvormis valatud spiraalamulette on leitud Kaama ja Tšeptsa ülemjooksul¹⁹ ja Lõuna-Udmurtias. Esemete esiküljel on kujutatud kahte hobusefiguuri, tagaküljel ühtepõimunud madusid, pealdise asemel on ringikujuuline inkrustatsiooniga ääris. Algelse tehnilise teostuse järgi otsustades pärinevad need amuletid hilisemast perioodist,²⁰ oletatavasti XII-XIV sajandist. Need spiraalamuletid on tunnistuseks muinasvene kristlike ja paganlike kujutelmade segunemisest.²¹

Kristlusega seotud esemeid on leitud märksa rohkem. Näiteks XII - XVI sajandi asula kaevamistel leiti üle 40 eksemplari pronksist, üksikutel juhtudel merevaigust ja kristallist kaelaristi. Ligikaudu samal hulgal leiti enamusest kalmetest XVII-XIX sajandi esemeid, reeglina on tegemist masstoodanguga. Peale selle on leitud mõned pronksist enkolpionid (viie poolme ja kahe ripatsiga), milledest kõige varasemad on valmistatud enne mongolite sissetungi, hilisemad aga on kasutusel olnud XV sajandi keskpaigani. Kultusesemete seas on samuti kaks kivist ning kolm pronksikooni ja üks puukoon. Üks kiviikoon pühaku rinnapildiga ning allkirjaga "Nikola" leiti Nikultšinos XII-XIV sajandi muldkoopast; katke teisest kiviikoonist kuue figuuriga Issanda Muutmise

kompositsioonist aga väljakaevamistel Hlõnovi kindluses; B. Rõbakovi ja V. Sanini hinnangul ei ulatu selle vanus kaugemale XIII sajandist.²² XII-XIV sajandi pronksikoon pühaku kujutisega pärineb Poksta II asulast; Nikultšinos on leitud ka rauast ikoonialus oletatavasti XIV-XV sajandist ning pronksist ripats XIV sajandi lõpust - XVI sajandi algusest (laegas pühaku rinnapildiga). Kristlikku sümbolikat täispikkuses peainglite näol leidub kahel sfragistilisel mälestisel - Šabalini linnusest pärineval XII-XV sajandi tinapitseril ja Kovrovi linnusest pärineval XIII-XIV sajandi pitseri kullatud hõbedast matriitsil, mille tagaküljel on kiri "Petšat Grigorjeva". V. Sanin on selle paleograafia andmete teetudes dateerinud XIV sajandisse. Novgorodis on leitud XII sajandi kultuurikihtidest eelnimetatule analoogne ese ilma pealdiseta.²³ Kultusesemete hulka võib arvata ka XIII-XIV sajandi Iskra asulakohast pärineva pronksist ikoonilambi ning Hlõnovi kindlusest leitud XV sajandi savist eseme (oletatavasti küünlaaluse).

Kristliku atribuutika ülekaal ei ole veel tõendiks ametliku religiooni domineerimisest rahva teadvuses. Näiteks matusekombestik on religioonidogmadega paljuski vastuolus. Enamuses XII-XVI sajandi kalmetest on matuse sügavus harva üle 1 meetri. Madalate haudade poolest (0,2-0,4 m) äratav tähelepanu eriti Šabalini matmispaik, andes tunnistust selle hauapanusteta kalmistu arvata vanusest (XII-XIV sajand ?). Siin on fikseeritud ka mitmeid paarishaudu, üks leid luukereosadega (eri kehaosade luude kokkukujamisega), samuti säilmed oletatavast inimohvrast (kaks hauda, milles jalaluude vahel kahekaupa pealuud).

Eriti arhailist matmiskommet on täheldatud Pižma jõekalda XII-XIV sajandi Jemanajevo kalmetes, kus hauad paiknevad kalme tühja keskosa suhtes levikukujuliselt ning olenevalt asukohast on erinevalt orienteeritud: surnute tavalise asendi kõrval (peaga läände, väikese kõrvalekaldega lõunasse) on üks viiendik matustest orienteeritud põhja. Selletaolise planeeringuga haudu on fikseeritud Novgorodimaa püsikalmitistel, ent seal osutus haudu koondavaks keskmeks üks varem olemas olnud sopka.²⁴ Sel matmispaigal on teisigi tunnusoone, mis teistele slaavi mälestistele omased ei ole. Enamus haudu (61 72st) kujutavad endast laibamatust. Seitsme väikese sügavuse ja väheldaste mõõtmetega lameda- või ümmargusepõhjalise haa täitematerjalis leitud väikesi kaltsineeritud luude tükikesi, mis viitab põletusmatustele. Kalme kujutab endast ovaali (14x7 m), mida kahe-kolme arvatavasti hilisema haa paigutus veidi rikub. Lisaks on leitud siit neli osalise põletusega matust, kaks neist jäid ovaali sisse, kaks väljapoole ning olid teistsuguse orientatsiooniga. Läänepoolsetest haudadest leiti kolba või skeleti ülemise poole jäänuseid, vastaspoolelt - ärapõletatud luid. Kuna põletamise jälgi kohapeal pole leitud, võib arvata, et see toimus kuskil mujal. Ovaali idapoolse ääre keskosas, ulatudes pisut sissepoole, asetses nooltega tapetud täiskasvanute paarishaud (nooleotsad

Alam-Kaama mälestiste juurest leitud palvuse ja jumalateenistuse esemeid XII-XIX sajandist

1-18, 20-22, 25-29, 31 - pronks, 19 - raud, 23 - lihvitud klaas, 24 - plii, 25 - luu, 32 - räni.

1-16, 18, 20, 22, 23 - rõivaste juurde kuuluvad ristid, 17 - valgusti, 19, 31 - antropomorfsed amuletid, 21 - ripats-ikoon, 24-25 - ripats-lusikas, 26-27 - enkolpion, 28-kirveteraga sarnanev ripats, 29 - maduvas amulett, 30 - amulett, 32 - nooleots (*gromovka*).

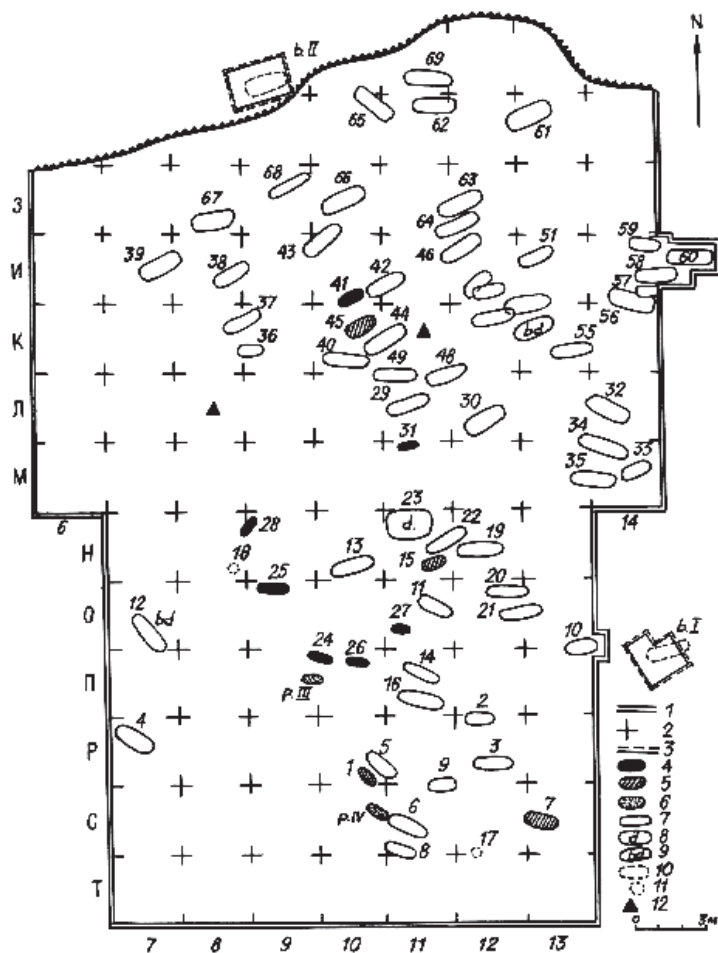
1, 24 - Šabalini asula, 2 - Kovrovi asula, 3-5, 7, 9, 13-15, 19, 21-23, 27, 28, 30 - Nikultšino asula, 6 - Kotelnõi asula, 8 - Nikultšino I kalme, 10 - Spasski kalme, 11 - Kitšani asula, 12 - Orlovi (Halturini) asula, 16 - Kotelnõi kalme, 17 - Iskra asula, 18 - Russinovi kalme, 20 - Balmiini asula, 25 - Vjatka asula, 26 - Podtšursini asula, 29 - Malopurginski leiukoht, 31, 32 - Hlõnovi asula.

leiti olevat hukkunute rindkeres; A. Medvedjevi määratluse järgi on need nooletüübid 40 ja 61, mis olid kasutusel X-XIV sajandini).²⁵ Kahest kalme lõunaosas asuvast väiksemamõdulisest süvisest pole mingeid luuleide, kuid süviste vorm ja alluvus üldisele orientatsiooniskeemile annab tunnistust nende kuuluvusest nekropoli koosseisu. Ühest süvisest leiti asustuse vanemale kihistusele tunnuslik savist valukopsiku detail, teisest odajate otstega külgedelt veidi lamedam pronkskäevõru, mida esineb paljudel rahvastel, sh slaavlastel I at lõpust XIV sajandini.²⁶ Kõige järgi otsustades on siin tegemist kenotaafidega. Haudade vaheliselt alalt leiti kaks valgest savist õhukeseseinalise keraamilise anuma fragmenti XII-XIV sajandist, mis on analoogsed tol ajal sealses ümbruses paiknenud asulatest leitud anumatega.

Huvitavaid tulemusi andsid Poksta matmispaiga ja Poksta II asula arheoloogilised kaevamised. Siin on nagu Jemanajevo haudadest vaba 7x4 meetrine plats, mille keskosas on ristkülikukujuline süvis mõõtmetega 2,0x1,4x0,5 m - arvatav jälg sellel kohal asunud ehitise (kiriku või kabeli) keldrist. Sellele oletusele pakub tuge asjaolu, et kraavikesed (nähtavasti jäänuk ehitist ümbritsevast piirdest) on jäänud hauasüvistest puutumata, kuigi haudade paigutus on tihe. Niisiis peaksid nii ühed kui teised kokku kuuluma. Viie haua täitepinnasest leiti üksikuid kaltsineeritud luid, väikesemõõtmelistest luuleidudeta süvistest kaks paiknesid ehitise kõrval. Mitmetes haudades leidis süsi, tõenäoliselt võidi neid mõningatel juhtudel puistata surnu peale. Kookukuhjatud süte leidumist luude peal on märgitud ka Nikultšino I matmispaigas. Sõe leidmine haudadest (n maj II aastatuhande alguse Kesk-Dnepri ala kalmetes) peaks õigupoolest olema seotud põletusmatustega.²⁷

Üleminek põletusmatusele laibamatusele langeb enamikus Vene vürstiriikides kokku kristianiseerimisega IX-X sajandil. Regioonides, kus see üleminek millegipärast hilines, võitles kirik otsustavalt surnute põletamise vastu, nagu näiteks XI-XII sajandil Vjatkamaal.²⁸

Kahel juhul on täheldatud, et surnu oli maetud põlvedest kõverdatud asendis (Nikultšino I, Jemanajevo). Pole mingit alust seostada seda mittevene etnosega, sest puuduvad muud kõrvalekalded üldisest tavast. Mõned uurijad on niisugust matmisviisi pidanud omaseks nõidade matmisele, mil nende kartuses võidi laip nõoriga kinni siduda, kotti pista, põlvekõõlused läbi lõigata vms, nii et tulemuseks oli mainitud asend.²⁹ See kajastub folklooris ja etnograafilistes andmetes.³⁰ Nagu teada, on hauapanuste ärajätmine õigeusu kombe kindel nõue, kuigi mongoli-eelsel perioodil sellest kaugeltki kinni ei peetud. Kuid juba XIII sajandil tuleb hauapanuseid väga harva ette, nagu näiteks XII-XIII sajandi Zalesski Jaropoltše kalmistul.³¹ Vjatkamaa kalmetes on hauapanuste leiud samuti harvad: Nikultšino I leidsid kohalikud elanikud ühest lahtikaevatud hauast mingeid pronksehteid,³² Jemanajevo nooleotsad

Jemanajevo kalme plaan.

1 - Väljakaevamiste piir; 2 - maa-alade piir; 3 - Talitski šurfide piir; 4 - põletusmatusega kalme; 5 - osalise põletusmatusega kalme; 6 - kalmed-ke-notaafid; 7 - kalme; 8 - topeltmatus; 9 - painutatud jalgadega matus; 10 - pealuude matused; 12 - keraamika (savinõude) leiukohad.

tapetute jäänustes ja käevõru süvises, kus luuleid puudus. Sellised on paganliku matmiskombestiku tunnused Vjatkal. Kokkuvõtteks märkigem, et alles XVII sajandi II poolest, nähtavasti seoses Nikoni reformiga, viidi matmiskombestik vastavusse tegeliku õigeusuga: haudade sügavus suureneb (1,5-2,0 m), kasutusele tulevad kaelaskantavad metallristid, ülaltoodud paganlike kommete jäänused kaovad.

Slaavi-vene ja soome-ugri elanikkonna kooseksisteerimine ühel territooriumil sai eelduseks etnoste segunemisele ning sünkreetilise õigeusu ja paganlike vaadete süsteemi kujunemisele. XV sajandi II poole metropoliitide Joonas ja Geronti läkitustes vjatkalastele ja Vjatka vaimulikkonnale leiduvad süüdistused õigeuskommete moonutamises, kristlaste ja paganate abielusuhetes, vaimulikkude väheses kompetentsuses ja isegi harimatuses. Nendel süüdistustel on reaalne alus: Vjatkamaa kauaaegne isoleeritus, tema sõdalaste osalemine retkedes naaberladele XV sajandil viisid suhete katkemisele Venemaa kesk-alaga. Selle tulemusena katkes ka vaimulike juurdevool; nende koosseis täienes arvatavasti sõjavangi sattunud või siia pagenud usuteenrite arvel ning loomuliku juurdekasvu teel kohalike elanike hulgast. Viimatinimetatud asjaolu mõjustas vaieldamatult Vjatkamaa kristlusekuulutajate haritust, suunas neid leppimisele etnostevaheliste kontaktide laienemise ja süvenemisega.

Venestunud soome-ugri elanikkond säilitas oma paganausku edasi ka siis, kui oli formaalselt õigeusku siirdunud, mida hästi illustreerib metropoliit Simoni läkitus Permi (1501. a). Selles manitseb ta hingekarjaseid oma kohust täitma ja valgustatutele kristlikke voorusi õpetama, ilmalikke aga veenma oma paganlikelt eksiteedelt ära pöörduma: *“A kumirom bõ jeste ne sluzili, ni treb ih ne prinimali, ni Voipelju bolvanu ne molitesja po drevnemu obõtšaju, i vseh Bogu nenavidimõh trizništš ne tvorite idolom, ni ženitv nezakonnõh ne tšinite bogumerzkih.”*³³ Sageli suhtusid paganausulised kristlastesse vaenulikult, selle näiteks võib tuua Permi oblasti Tšerdõni rajoonis Iskori linnuses permi pühakojas läbiviidud uurimise. Nimelt oli sissekäigu juures lapsehaud, kus lapse pealuu oli kirve ja nooleotsaga läbi löödud. Vene vaskristi olemasolu järgi otsustades pidi kristlaste ristitud laps olema kohalike paganate poolt ohvriks toodud ning pärast seda tammepuust künakeses ohvripaika maetud. Hiljem, pärast seda kui XV sajandil venelased pühakoja purustasid, püstitati sinna ristiusu kabel, kuhu Paraskeva Pjatnitsa mälestuspäeval kogunes ümbruskonna külade elanikkond, kes korraldas siin söömaaja ning jumalateenistuse ja pildus maha münte (kaevamiste käigus on leitud vene münte alates XVII sajandi lõpust).³⁴

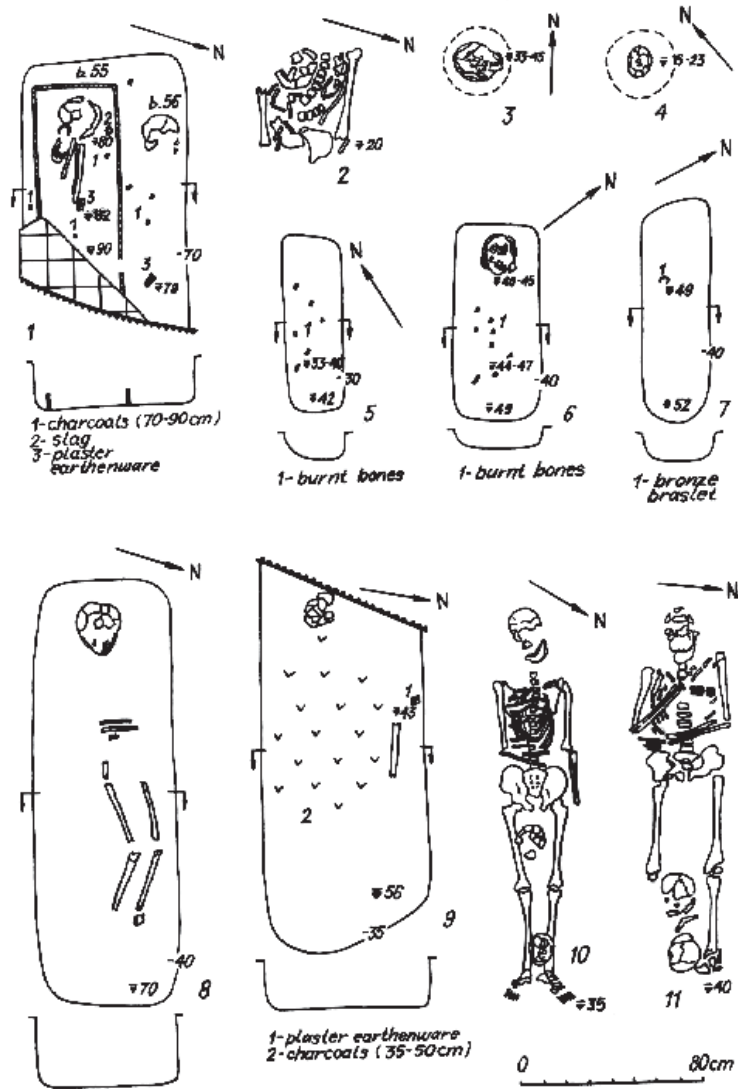
Ristiusu vabatahtlikku vastuvõtmist tuli ette harva ja reeglina on see seotud lootustega teatavatele soodustustele. Näiteks said Slobodski maakonna Serja valla udmurdid soodustusi ristimise ja kirikuehitamisega soostumise pu-

hul.³⁵ Aga kui uskuda hollandlase N. Witseni teateid (1692. a), jäi suur osa udmurte oma paganlikele traditsioonidele truuks isegi Vjatkamaa vene linnade lähistel.³⁶ P. Luppovi hinnangul kiirendas õigeusu vastuvõtmise protsessi 1588. aasta andamireform, mis muutis Vjatkamaa udmurtide elu kergemaks, soodustav oli samuti kloostrite ja 1657. aastal loodud Vjatka piiskopkonna tegevus.³⁷ Misjonäride töö tulemused olid mitmesugused: kui Permi Stefani tegevust XIV sajandi lõpul sürjakomide hulgas ja Vjatka Trifoni tegevust XVI sajandi lõpul Permimaal saatis edu, siis Venjamin Ivšinile (XVIII sajandi I poolel) lõppes retk põhjaudmurtide sekka paanilise põgenemisega ning piiskop Pitirimile 1455. aastal surmaga Pelõmi vürsti Asõka käe läbi. Sellegipoolest süvenes ristiusu vastuvõtmise protsess pidevalt. Katse seda kunstlikult forseerida ja ristiusku XVIII sajandi Volgamaa ja Uurali mittevene rahvaste seas vägivaldselt levitada andis küll näiliselt tulemusi, kuid kokkuvõttes viis hilisemale massilisele tagasipöördumisele paganlusse.

Õigeusu kirik pidas lakkamatut võitlust paganlike iganditega venelaste seas. Näiteks Vassili III 1528. aasta ametlikus kirjas Slobodski linnapeale Ivan Karaulovile oli kästud arreteerida skomorohhe-rändnäitlejaid võrdselt jooksikute ja rõõvlitega.³⁸ XVII sajandi viimasel veerandil oli märgatav osa võitluses õigeusu puhtuse eest Vjatka ja Suur-Permi peapiiskopil Joonal, kes jälitas usutaganejaid ja pööras suurt tähelepanu misjonitegevusele selle kandi paganate seas, samuti viis läbi kõikide kohalike kirikupühade revisjoni ja keelustas paganlikke elemente sisaldavad kultustoimingud.³⁹ 1744. aastal tehti diakon Timofei Hlobõstovile ülesandeks kontrollida Slobodski maakonnas kümmet kirikut eesmärgiga välja selgitada, kas leidub mingeid ebausunähte, katseid saada kasu pühade ikoonide, kaevude ja allikate, valeimetegude, pühakusäilmetena pakutavate kindlakstegemata päritoluga esemete arvel, samuti *“ne javljajutsja li gde kakija klikuši i pritvornojurodtsõ i bosõje.”* Kontrolli tulemustest teatas diakon: *“v Sineglinskom sele pri tserkvi Petra i Pavla imejutsja v tšasovne moštši Ioanna Pustõnnago neosvidelstvennõja, k kotorõm moštšam mnogie ljudi prijezžajut i istselenija ot boleznei mnogo poluštajut.”*⁴⁰ Selle järel viidi läbi juurdlus, mille tulemusena sinodi otsusega keelati Joann Pustõnnõi nimelise pühaku austamine.⁴¹ Samasugune juurdlus võeti ette 1834. aastal Kukarki lähedal Ledovskoi külas pühak Maria Ubjonnaja mälestuspäeva rahvakogunemiste algupära kohta. Juurdlus näitas, et usaldusväärseid päritoluandmeid Maria kohta pole, kuid seoses pärimuse suure vanusega jäid juurdluse tulemused lahtiseks.⁴²

D. Zelenini ja teiste autorite andmed lubavad väita, et vatkadel olid veel XIX sajandi lõpul - XX sajandi algul laialt levinud paganlikud traditsioonid. Need kajastusid rahvakalendri pühades, mis olid sageli põimunud kirikupühadega (nagu näiteks *trojetsõpljatnitsa, svistopljaska, semik, pirožnõi den svadbõ, kibanovski, vse svjatõje, petušinõi prazdnik, nedostov den, mikolštšina*),⁴³

Vanade vene kalmetega matusepaikade plaan

1,9 - Poksta (55, 56 - matus 1; 9 - matus 2; 2, 10, 11 - Šabalini; 3-8 - Jemanajevo.

arvukates ristikäikudes,⁴⁴ pühade paikade austamises (*šumihha, nižnii potok*, kabel Sedovskoi külas jt), ikoonide kummardamises (“Spas Kolotõi”, “Svjatitel Nikolai”, “Arhistratit Mihhail”),⁴⁵ mitmetes esemetes (nn votjaki nooled,⁴⁶ riputised ikoonide juures⁴⁷), ristiusueelsete kultuste jäänustes (*založnõh pokoinikov, russalii*),⁴⁸ folklooris (kõnekäänud, anekdoodid) ja mitmesugustes ebausuvaldustes.⁴⁹ Kõik see seostus Vjatkamaal õige sageli üpriski rahumeelselt ametliku õigeusuga, märkamatuks sellega läbi põimudes, ning seda võeti kui vaimse kultuuri lahutamatu osa. Paljude traditsioonide järelkajasid leidub Vjatkamaa elanike seas veel tänapäeval ning needki vajavad uurimist ja lahtimõtestamist.

Tõlkisid Mall Hiimäe ja Jevgeni Štšerbakov

Kirjandus

1. Snegirjov, I. Russkije prostonarodnõje prazdniki i sujevernõje obrjadõ. I-4. Moskva, 1837-1839; Solovjov, S. Otšerk nraov, obõtšajev i religii slavjan, preimušestvenno vostočnõh, vo vremena jazõtšeskije. S-Peterburg, 1876; Afanasjev, A. Poetišeskije vozrenija slavjan na prirodu: opõt sravnitel'nogo izuštšeniija slavjanskijh predanii i verovanii, v svjazi s mifitšeskimi skazanijami drugih rodstvennõh narodov. I-III. Moskva, 1865-1869; Galkovski, N. Borba hristianstva s ostatkami jazõtšestva v drevnei Rusi. I. Harkov, 1916, II. Moskva, 1913; Anitškov, J. Jazõtšestvo i drevnjaja Russ. S-Peterburg, 1913.

2. Zelenin, D. Kama i Vjatka: Putevoditel i etnografitšeskoje opisanije Prikamskogo kraja. Jurjev, 1904, 180 s; Zelenin, D. Narodnõje prislovja i anekdotõ o russkijh žiteljah Vjatskoi guberni. In: PKVGiK na 1905 god. Vjatka, 1904, otd II, s 1-52; Zelenin, D. K voprosu o hode drevneiše russkoi kolonizatsii v Vjatskii krai. In: PKVGiK na 1906 god. Vjatka, 1905, otd II, s 52-65; Zelenin, D. Trojetsõpljatnitsa: (etnografitšeskoje issledovanije). In: PKVGiK na 1906 god. Vjatka, 1905, otd II, s 1-51; Zelenin, D. Otšerki russkoi mifologii: Umeršije nejestestvennoi smertju i russalki. Petrograd, 1916, 312 s; Zelenin, D. Drevnerusskii jazõtšeskii kult “založnõh” pokoinikov. In: Izv. AN. VI serija. II. Petrograd, 1917, nr 7, s 399-414.

3. Rõbakov, B. Jazõtšestvo drevnijh slavjan. Moskva, 1981, 608 s; Rõbakov, B. Jazõtšestvo drevnei Russi. Moskva, 1987, 784 s.

4. Istorija hristijanizatsii narodov Srednego Povolžja i jejo marksistko-leninskaja otsenka. In: Tezisõ dokladov k regionalnoi nautšnoi konferentsii 13-14 aprilja 1988 g. Tšeboksarõ, 1988.

5. Lomonosov, M. Drevnjaja Rossiiskaja istorija. In: Izbrannõje proizvedeniija v 2 t. II. Moskva, 1986, s 96.

6. Begunov, J. Pamjatnik russkoi pismennosti XIII v. “Slovo o pogibeli Russkoi zemli”. Moskva, Leningrad, 1965, s 184-185.

7. Bader, O., Oborin, V. Na zare istorii Prikamja. Perm, 1958, s 221-223; Amelkin, A. Znak na grebne s gorodištša Idnakar (k voprosu o natšalnom periode russko-udmurt-skih kontaktov). In: Problemõ izutšeniya drevnei istorii Udmurtii. Iževsk, 1987, s 107-112; Ivanova, M. Osnovnõje etapõ etnišeskoj istorii severnõh udmurtov. In: Novõje issledovanija po etnogenezu udmurtov. Iževsk, 1989, s 13.
8. Aleksejeva, T. Etnogenez vostotšnõh slavjan po dannõm antropologii. Moskva, 1973, s 23, 49-51, 199; Leontjev, A., Rjabinin, J. Etapõ i formõ assimilatsii letopisnoj meri (postanovka voprosa). In: Sovetskaja Antropologija. 1980, nr 2, s 67-79.
9. Kazanskaja istorija. Moskva, Leningrad, 1954, s 48.
10. Nefedov, F. Otšjot ob arheologitšeskikh issledovanijah v Prikamje, proizvedjonnõh letom 1893 g. III. In: MAVGR. Moskva, 1899, s 44, tabl 12; Nefedov, F. Žurnal raskopok, proizvedjonnõh v Prikamje letom 1894 g. In: MAVGR, s 55-57; Kazakov, J. O vzaimodeistvii vol•kich bolgar s naselenijem Verhnego i Srednego Povolžja v X-XII vv. In: Pamjatniki istorii i kulturõ Verhnego Povolžja: Tezisõ dokladov. Gorki, 1990, s 218-225.
11. Makarov, L. K voprosu o finno-ugorskom komponente v arheologitšeskikh materialah drevnerusskikh poselenii na Srednei Vjatke. In: Materialõ VI MKFU. I. Moskva, 1989, 67-69.
12. Spitsõn, A. Priuralskii kraj. Arheologitšeskije rozõskanija v drevneiših obitateljah Vjatskoj gubernii. In: MAVGR. v I. Moskva, 1893, s 187; Spitsõn, A. Neskolko statuetok. In: IAK. v 53. Petrograd, 1914, s 130, ris 7; Aljoškovski, P. Jazõtšeskii amulet-priveska iz Novgoroda. In: Sovetskaja Antropologija. 1980, nr 4, s 284-287, ris 4; Jašin, V., Koltšin, V., Horošev, A. Novgorodskaja ekspeditsija. In: AO-1975. Moskva, 1976, s 49-50; Sedov, V. Vostotšnõje slavjane v VI-XIII vv. In: Arheologija SSSR. Moskva, 1982, s 266.
13. Gribova, L. Permskii zverinõi stil: Problemõ semantiki. Moskva, 1975, tabl XXIII-1-3.
14. Rõbakov, B. Prikladnoje iskusstvo i skulptura. In: Istorija kulturõ Drevnei Russi. II. Moskva, Leningrad, 1951, s 399-404; vt viide 12, Sedov, s 267.
15. Vt viide 12, Spitsõn. Priuralskii, s 14-24.
16. Oborin, V., Balašenko, L. Itogi izutšeniya pamjatnikov pozdnego železnogo veka i russkoj kolonizatsii Verhnego Prikamja. In: Utš zap PGU. Perm, 1968, nr 191, s 44.
17. Makarova, T. O proizvodstve pissanok na Russi. In: Kultura drevnei Russi. Moskva, 1966, s 141-145.
18. Vt viide 3, Rõbakov, Jazõtšestvo drevnei Russi, s 668-670.
19. Pervuhhin, N. Opõt arheologitšeskogo issledovanija Glazovskogo ujezda Vjatskoj gubernii. Primetšanija redaktsii. In: MAVGR. v II Moskva, 1896, s 126, ris 118.
20. Tolstoi, I. O russkikh amuletah, nazvajemõh zmejevskami. In: ZRAO. Novaja serija. III. v 3-4. S-Peterburg, 1888, nr 21, s 386, 403.
21. Sedova, M. Juvelirnõje izdelija drevnego Novgoroda (X-XV vv). Moskva, 1981, s 65-66.

22. Gussanovski, L. Otšot ob arheologičeskikh issledovanijah v gorode Kirove Kirovskoi oblasti v 1957. In: Arhiv IA AN SSSR. R-I, nr 1619, s 23-24.
23. Koltšin, B., Janin, V., Jamštšikov, S. Drevnjaja Novgorod: prikladnoje iskusstvo i arheologija. Moskva, 1985, nr 70, s 56.
24. Konetski, V. Nekotoroje itogi issledovanija drevnerusskikh gruntovõh mogilnikov v tsentralnõh rajonah Novgorodskoi zemli. In: Arheologičeskije issledovanija Novgorodskoi zemli. Leningrad, 1984, s 156-164; Petrenko, V. Sopka u s Mihhaila-Arhangela v jugo-vostožšnom Privolžje po raskopkam N. J. Brandenbura v 1886 g. In: KSIA AN SSSR. v 160. Moskva, 1980, s 73-75.
25. Medvedjev, A. Rutšnoje metalnoje oružje. Luk i strelõ, samostrel: VIII-XIV vv. In: SAI. v E 1-36. Moskva 1966, s 64-65, 73.
26. Vt viide 21, s 94.
27. Motsja, A. Naselenije Srednego Podneprovja IX-XIII vv (po dannõm pogrebalnõh pamjatnikov). Kiiev, 1987, s 77-79.
28. Vt viide 1, Galkovski, s 74-81; vt viide 12, Sedov, s 148, 151; vt viide 27, s 38.
29. Vt viide 27, s 89-92.
30. Afanasjev, A. Derevo žizni: Izbrannõje stati. Moskva, 1983, s 398-399.
31. Sedova, M. Jaropoltš Zaleski. Moskva, 1978, s 71.
32. Vt viide 22, R-I, nr 1825, s 31.
33. Vt viide 1, Galkovski, s 129; Aktõ istoričeskije. I. S-Peterburg, 1841, nr 112, s 168.
34. Oborin, V. Ispolzovanije russkim naselenijem v XV-XVII vv poselenii nerusskogo naselenija na Urale. In: Drevnosti Volgo-Kamja. Kazan, 1977, s 123-125.
35. Dokumentõ po istorii Udmurtii XV-XVII vv. Iževsk, 1958, s 353-354.
36. Makarov, L. Svedenija N. Witzena o finno-ugrah Volgo-Vjatskogo me•duretšja. In: XVII Vsesojuznaja finno-ugorskaja konferentsija. Tezisõ dokladov. II. Ustinov, 1987, s 53-54.
37. Luppov, P. Hristianstvo u votjakov so vremeni pervõh istoričeskikh izvestii o nih do natšala X v. izd 2. Vjatka, 1902, s 70-89.
38. Trudõ VUAK 1905 goda. v III, otd III. Vjatka, 1905, s 80.
39. Emmausski, A. Istoričeskii otšerk Vjatskogo kraja XVII-XVIII vv. Kirov, 1956, s 197-198.
40. Šabalin, V. Joann Pustõnnik, potšitavšijsja (v Slobodskim ujezde) za brata prep Trifona, po arhivnõm dokumentam Duhhovnoi Konsistorii. In: Tr VUAK 1907 goda. v I, otd III. Vjatka, 1907, s 25-26.
41. Vt viide 40, s 33-54.
42. Behterev, N. Kratkaja letopis sobõtii i zakonopoloženii kasajuštšihsja Vjatskoi gubernii (okontšanje). In: Stoletije Vjatskoi gubernii. II. Vjatka, 1881, s 418-420.
43. Vt viide 2, Kama i Vjatka, s 180.
44. Jossif, arhim. O krestnõh vodah Vjatskikh. In: PKVG na 1870 g. Vjatka, 1870, s 55-74.
45. Vt viide 2, Kama i Vjatka.
46. Šabalin, V. O tserkovnõh strelah v s Volkove - po dokumentam Konsistorii. In: Trudõ VUAK 1907 g. Vjatka, 1908, s 71-74.

47. Zelenin, D. V Vjatskoi utšonoi arhivnoi komissii. In: Tr. VUAK 1913 goda. Smes. v I-II. Vjatka, 1913, s 135-157.
48. Vt viide 2, Otšerki, s 312; samas, Drevnerusskii, s 399-414.
49. Vt viide 2, Narodnõje prislovja, s 1-52.

KAZÕMI HANTIDE KARUPEIED

Olga Mazur. Venemaa, Novosibirsk

Kazõmi handid kuuluvad keelelt põhjahantide hulka. Nende asuala paikneb Tjumeni oblasti Belojarski rajoonis Obi parempoolsete lisajõgede ääres.

Aastatel 1988-1989 töötasid Novosibirski uurimiskeskuse ekspeditsioonid kazõmi hantide põliskülades Juilskis, Kazõmis ja Amnjas. Sealt saadi 70 lindistust, nii tavandi- kui tavandiväliseid laule. Tavandilaulud võimaldavad rekonstrueerida karupeiete muusikalist külge ja hantide traditsioonilist maailmavaadet.

Teadlased ning rändurid, kes on kirjeldanud ostjakkide (hantide) elu-olu XVIII-XIX sajandil, on juhtinud tähelepanu nende mütoloogiliste kujutelmade ja usundi omapärale. Juba XVII sajandil sooritas Permi Stefan mitu misjoniretke Siberi vähemusrahvuste ristimiseks, kuid ostjakkidel õnnestus siiski oma usund säilitada. Paganluse jälgedele handi kultuuris juhivad tähelepanu paljud XIX sajandi etnograafid. Üksikasjaliselt on kirjeldatud jumalusterohket panteoni, ohverdamiskombestikku ning iidolite kummardamist.

Kazõmi hantide ülailmajumalate genealoogia ning müüdid maa, taeva ja inimeste tekkest on tänaseni säilinud karupeiete lauludes. Nimetatud tekstidest selgub, et handid jagasid ümbritseva maailma kolmeks hierarhiliseks tasandiks. Ülailma asustavad muistsed jumalad, kelleks on *Toorum aas'i* (taevaisa) ja *Muuv an'ki* (maaema). Tavaliselt algavad palved pöördumisega nende jumalate poole. Allilmas elutsevad inimvaenulikud antropomorfsed olendid. Keskmisses ilmas, st maa peal, elavad lisaks inimestele teise põlvkonna jumalad ja vaimud. Kazõmi hantide mütoloogia kohaselt saadeti ülailmast maa peale peajumalanna, kes võis esineda seitsmel pühal kujul ja võtta austatavate loomade väliskuju: nirk, must kass, kaur, isapart jt. Mõnikord nimetati teda ka *Puupi s'asi* (karuvanaema). Peajumalannal oli seitse venda-vägilast ja seitse õde, kes hante kaitsesid. Jumalanna vendi ja õdesid karupeietest osa võtma kutsudes lauldakse erilisi laule, milles on juttu nende vägitegudest ja saavutustest. Toorumi riigist saadeti Maale ka karu, kes müütide kohaselt on kazõmi hantide eellaseks.